

A „Legyek Ura” vagy Summerhill

(William Golding és Alexander Sutherland Neill elmaradt vitája)

Élveztem megjegyzéseidet “a Legyek Urával” kapcsolatban. Szeretnék hozzátenni valamit ottani válaszodhoz. Nemrégén egy tanárokkal való nagyobb összejöveten valaki megkérdezte, hogy mit gondolkod “a Legyek Uráról”. Azt mondtam, hogy mindig is az egyik kedvenc könyvem volt, és aztán hozzátettem: “természetesen tudni kell azt, hogy mindez fikció”. Ez meglepte az embereket, mert valóságosnak vélték a történetet. Azután azt mondtam, amiről azt gondolom, hogy igaz, hogy Goldingnak nagyon kevés közvetlen ismerete van mind a gyerekekről, mind az un. primitív népekről.

(John Holt levele Neillnek 1968)¹

Biztos vagyok abban, hogy ez a (summerhill-i) gyerekcsoport, vagy más szabadon nevelt gyerekek csoportja egy magányos szigetre kerülve nem mérsárolná le egymást, mint azt egy másik történetben megtörtént.

Neill²

Summerhillben a gyerekek elmondhatják véleményüket, új iskolai szabályokra tehetnek javaslatot, és az iskola életével kapcsolatban terveket építhetnek a rendszeres iskolai gyűléseken.³

Bevezető

Az Amerikai Redbook magazin⁴ 1963 végén egy beszélgetést szeretett volna összehozni két akkoriban híres angol ember között, két író-tanár között, akik a gyerekekkel kapcsolatban nagyon ellentétes nézeteket vallottak. A beszélgetés egyik szereplője az 1911-ben született William Golding⁵ lett volna, aki 1954-ben megjelent „A legyek ura” c. regényével vált híressé, másikuk az 1883-ban született A.S. Neill a summerhilli reform-magániskola megalapítója. Az iskolát, amely 1921 óta működött, ebben az időben kapta fel a világhír.⁶ A beszélgetés tervéről Neill egy leveléből értesülhetünk:

„...egy levélben az amerikai Redbook magazin azt kérdezte tőlem, hogy hajlandó lennék-e egy beszélgetésre William Goldinggal. Találkoznom kell vele a jövő héten. ... Azt hallottam, hogy Golding abban hisz, hogy a gyerekek rossznak születnek, és ezért fegyelmezni kell őket, hogy civilizálttá váljanak. Figyeld meg, hogy lányok nincsenek a szigeten. Figyeld meg, hogy Piggy kivételével középosztálybeliek és nagyon indoktrináltak. Soha nem láttam, hogy Summerhilliek vezért követek volna maguknak. Néha kis bandákban talán, de serdülő korukban soha. Beszélgetésünk izgalmas lesz.”⁷

A levél lábjegyzete arról tájékoztat bennünket, hogy Golding elutasította a magazin meghívását a Neillel való találkozásra. A két ember összecsapása azért lehetett volna érdekes, mert valóban nagyon különböző elveket

vallottak a társadalomról, a gyerekekről.

Golding regényében angol középiskolás fiuk kerülnek egy lakatlan szigetre, felnőttek nélkül. Mit tesznek, képesek-e sorsukat kezükbe venni felnőttek irányítása nélkül? Ha nem, akkor miért nem? Golding a gyerekek „bukását” azzal magyarázza, hogy az emberi természet rossz.

Angliában 1921 óta létezik A.S. Neill summerhilli iskolája, ahol az órák nem kötelezőek, ahol a gyerekek korlátlanul sokat játszhatnak, és az iskolában egy széles jogkörű tanárokat és gyerekeket magába foglaló önkormányzat működik. Mi lenne, ha ennek az iskolának a gyerekei kerülnének egy lakatlan szigetre, ahogy A legyek urában történik? Képesek lennének kezükbe venni sorsukat egy szélsőséges helyzetben?

Neill, a summerhilli iskola alapítója optimista volt és azt gondolta, hogy a gyerekek bizonyos feltételek mellett képesek önmaguk kormányzására. Ilyen feltételeket teremtett saját summerhilli iskolájában és az volt a véleménye, hogy gyerekei egy magányos szigetre kerülve képesek lennének életüket megszervezni. Ezt a meggyőződést fogalmazta meg, akkor amikor arról írt, hogy szerinte az emberi természet jó.

Neill és Golding is fokozatosan jutottak el következtéseikhez.. Mind Neill, mind Golding élete mutatja, hogy a világban történt események hatnak az egyénekre, és azok különböző befolyások hatására megváltozhatnak. Neill életének egyik döntő fordulata 1917-ben történt, amikor találkozott Homer Lane-nel és annak Little Commonwealth nevű gyerekköztársaságával. Golding életfelfogását a II. világháború fronton szerzett tapasztalatai változtatták meg.

Golding a “A legyek ura” értelmezéséről

Golding 1983-as Nobel díját bejelentő sajtónyilatkozatból idézek:

A feszültséget valamennyi írásában egy pár alapélmény és néhány mélyen gyökerező általános alapkonfliktus erejével termeti meg. Egyik esszéjében arról ír, hogy fiatal korában optimista nézetet vallott az emberi létről. Hitt abban, hogy a társadalom jobbításán, a társadalom rákfenéinek felszámolásán keresztül az ember képes lehet tökéletesíteni önmagát. Hozzáállása más utópisták, így például H.G. Wells optimizmusát idézte.

A második világháború megváltoztatta nézeteit. Felismerte, mire is vagyunk képesek embertársainkkal szemben. Atrocitásokért nem kell Új-Guinea fejedelmek törzseihez, vagy az Amazonas primitív törzseihez fordulnunk – művelt és kulturált emberek, orvosok, ügyvédek, nagy múltú magaskultúrák képviselői követtek el hideg szakszerűséggel szörnyűségeket hasonló sorban élő társaikkal szemben.

Így ír: „Kénytelen vagyok azt mondani: bárki, aki ezeket az éveket megélve nem ismerte fel, hogy az ember ugyanúgy termeli a bűnt, mint a méh a mézet, az vagy vak, vagy nem épelméjű.

Golding vitába száll azokkal, akik úgy vélik, a bűnt a politikai és egyéb rendszerek hozzák létre. A bűn az ember bensőjéből fakad, s az emberekben rejtőző gonoszság alakítja ki a gonosz rendszereket, s teszi gonosszá és destruktívvá mindazt, ami eredetileg jó, vagy jó lehetett lett volna.⁸

Az amerikai Manas Journal ⁹ így ír Golding regényéről:

A legyek urában az angol iskolásoknak kiváló lehetőségük nyílik arra, hogy a felnőttek által meg nem rontott gyerektársadalmat hozzanak létre, ám ez mégsem sikerül nekik. Maguk alakítják ki világukat, a saját nyomorúságukat. Miután egy atomháború során egy repülő sértetlenül teszi le őket egy lakatlan korallszigeten, kulturális örökségük mintáit követve látszólag demokráciát hoznak létre, amely azonban fokozatosan anarchiába, barbarizmusba, majd gyilkosságba süllyed. Amikor végül felnőtt segítség érkezik, már csak ordító, festett vadakat találni, akik éppen választott vezetőjüket üldözik, hogy széttépjék. Az angol haditengerész, aki megtalálja őket, azt mondja: Azt gondoltam volna, hogy egy csapat angol iskola ennél többet tud kihozni magából - majd visszamegy a saját háborújába.”

Golding így fogalmaz: „Témaválasztásával [a regény] arra tesz kísérletet, hogy a társadalom hibáit az emberi természet hibáira vezesse vissza. A háború előtt a legtöbb európai hitt abban, hogy az ember tökéletesíthető a társadalom tökéletesítése által. A háborúban tapasztalt borzalmak sorára azonban nincs más magyarázat mint az eredendő bűn.¹⁰

A „Legyek ura” keletkezésének előzményei

Golding könyvének 1970-es kiadásához (Európa könyvkiadó) írt utószavában Göncz Árpád így fogalmaz:

[A legyek ura] Keserű iróniáját az is érzi, aki nem tudja, hogy egy tizenkilencedik századbeli, népszerű ifjúsági kalandregény szatirikus parafrázisa; ott a szigetre szakadt angol úri gyerekek felépítik az eszményi köztársaságot, itt az idejében érkező hadihajó egy kannibalizmusig süllyedt primitív társadalmat talál.

Ha ki akarjuk nyomozni, melyik könyvre is gondolt Göncz Árpád nincs nehéz dolgunk: R.M. Ballantyne „a korall sziget” című könyve 1857-ben jelent meg. A regény három főszereplőjét Ralph-nak, Peterkinnek és Jacknek hívták (kettőjük nevét Golding átvette saját regényébe, Peterkint pedig Simonra változtatta). A gyerekek egy szigetre kerülnek, hasonlóan A legyek urában történetekhez. Nagyszerű kalandok történnek velük, mint ahogy ez tipikus volt a kor gyerekregényeiben, amelyet a Brit Birodalom idején írtak. A könyv nagy siker volt, és még 2006-ban is egy internetes szavazás szerint minden idők 20 legjobb skót regénye között szerepelt (németre is lefordították).

Kétséges ugyan, hogy a könyv valóságghűen mutatja-e be a hajótörött gyerekek életét, ezzel együtt mind a mai napig sikeres mű, melyet újra és újra kiadnak. A könyv egyértelműen az „izmos kereszténység” („Muscular Christianity”) szellemében fogant, a tisztaság, őszinteség és becsület erényeit dicsőítő népszerű viktoriánus ifjúsági regények közé tartozik. Ezeket az erényeket a barbár bennszülöttek életével állítják szembe, akik számára csak az jelenthetne megváltást, ha hagyományos életmódjukról lemondva felvennék a kereszténységet. William Golding A legyek ura c. regénye közvetett módon a Ballantyne viktoriánus értékeket

dicsőítő könyvében ábrázolt valószerűtlen, idealizált viselkedés-eszményre reflektál.¹¹

Mivel volt tehát Goldingnak baja? A kereszténységgel, vagy a viktoriánus értékekkel? Miért írta meg ezt a könyvet és mit akart vele kifejezni? Hogyan értik könyvét, és mi az oka a könyv nagy sikerének? Egyáltalán kiről szól a könyv? A gyerekekről, a felnőttekről, vagy a civilizációról amelyben élünk?

A választ Golding adja meg:

Témaválasztásával [a regény] arra tesz kísérletet, hogy a társadalom hibáit az emberi természet hibáira vezesse vissza. A tanulsága az, hogy a társadalom formája az egyén erkölcsi állapotától függ, nem pedig egy mégoly logikusan felépített és tiszteletreméltó politikai rendszertől. Az egész könyv szimbolikus, kivéve a végét, ahol a megmenekülésnél megdicsőülten és hozzáértően jelenik meg a felnőtt élet, amelyet azonban ugyanaz a gonosz hálóz be, mint a gyerekek szimbolikus életet a szigeten. Az embervadászatnak véget vető tiszt arra készül, hogy elvigye a gyerekeket a szigetről egy cirkálón - amely azonban ugyanolyan kérlelhetetlen módon fog ellenségeire vadászni. Ki fogja megmenteni a felnőtteket és cirkálójukat?¹²

Golding tehát nem a gyerekekről írt, hanem az egész kultúráról, illetve az „emberi természetről”. Csak így tudta megmagyarázni csalódását fiatalok hitében, mindazért, amit a 2. világháború poklában látott. Az emberi természetről azonban léteznek más nézetek is.

Summerhill előtörténete

Neill a summerhilli iskola önkormányzatának ötletét az amerikai Homer Lane-től vette át, akit egy korábbi írásomban így mutattam be:

Homer Lane (1875-1925) egy amerikai születésű oktatásügyi reformer volt, aki azt vallotta, hogy a gyerekek viselkedése és karaktere előnyösen változik, ha több ellenőrzésük lehet a saját életük felett. Az Egyesült Államokban az 1800-as évek végén a fiatalok bűnözés problémáját egy George nevű ember új módon igyekezett megoldani: Egy gyerekköztársaságot szervezett az amerikai állam mintájára, ahol a gyerekeknek saját alkotmányuk, parlamentjük, bíráik voltak. A bűnöző gyerekek a gyerekköztársaságban dolgoztak, munkájukért fizetést kaptak a köztársaság pénzeszközében stb. stb. Hogy a gyerekköztársaság milyen eredményesen működött arról nem tudok és történetünk szempontjából nem is túl fontos. Ami fontosabb, az az, hogy George hatására több hasonló gyerekköztársaság alakult az USA-ban. Egyik közülük volt a Ford Republic, amelyet Homer Lane igazgatott Detroitban (1907) (A Ford család a köztársaság mecénása nem azonos az autógyártóval). A gyerekköztársaság egy a várostól távoli Farmon működött és Lane itt fejlesztette ki módszereit, amelyet majd Angliában is kamatoztatott. Az amerikai minta nyomán a fiatalok bűnözés problémájának megoldására néhány módos ember Angliában is szeretett volna egy ilyen telepet nyitni vidéken Dorset megyében (1913-1917). Ők kérték fel Homer Lane-t a telep vezetőjének. Lane maga válogatta ki a telepre kerülő fiatalok bűnözőket, akiket a bírósági tárgyalóteremben látott először.

Homer Lane észrevette, hogy a bűnöző fiatalok, és nemcsak ők, egyfajta bezárkózottságban élnek. A felnőtt világ által nekik okozott sebeket úgy tudják kivédeni, hogy egy falat emelnek maguk és a felnőttek világa közé (ez csak kifejezése mindannak ami általában történik). Ezen a falon nincs átjárás. Ez a fal bizalmatlanságból épül. A felnőttek elvárásaira a fiatalok formálisan reagálnak, de valójában a dolgok nem érdeklik őket. A felnőtt világ nem nyújt érdekes tevékenységi terepet, és a kalandokat, izgalmakat kereső fiatalnak csak összetűzéseik vannak ezzel a felnőtt világgal. Ezeket az összetűzéseket túl kell élni, ekkor megbánást kell mutatni, mindent meg kell ígérni. Aztán ha ez a túlélés sikerült, akkor újra lehet kezdeni az életet. Egy önromboló játszma, amely sok gyerek számára tragikusan végződik, mert kevesen tudnak kikerülni örvényéből. Örvényt mondok, mert a játszma újra és újra ismétlődhet, egyre súlyosabb büntetésekkel.

Ezt a szomorú játszmat igyekezett átalakítani Homer Lane: Érdekes, hogy a lányok esetében önmagában a környezet megváltoztatása elegendő volt egy nagy átalakuláshoz. A fiúk esete nehezebb tézisa. Ezek a fiúk az angol nagyvárosi nyomornegyedek milliójából jöttek, ahol látszólag csak az erő, a brutalitás számít. Az általános vélekedés az, hogy ezek a fiatalok csak a kényszerből értenek szót. Hogy ez nem igaz, azt mutatja be Homer Lane. Kultúránk és korunk legnagyobb átka a beteges bizalmatlanság a fiatalokkal szemben. A bizalmatlanság mögött az emberi természetbe vetett hit hiánya húzódik. Mindenütt azt tanuljuk: ne bízzál a másokban. Ez egy praktikus filozófia, csak az a baj, hogy egy ördögi körhöz vezet. Senki nem bízik senkiben. Mindenki csak a saját előnyeit lesi.

Lane a Little Commonwealthet létrehozó haladó

gondolkodású mecénások és segítők közös erejére támaszkodva létrehozta ezt a közösséget. Fontos, hogy kiszakítja a gyerekeket korábbi környezetükből, és így egy lehetőséget teremt az ördögi körökből való kiszabadulásra. Az ördögi körök a bűnöző világba való belenövést jelentik. Ezzel szemben tud Lane adni egy másik alternatívát, amelynek vonzása van, ha az ember egyszer át tud lépni a maga építette falakon. A felnőtt társadalom többsége nem látja ezeket a falakat, hanem e helyett rossz embereket lát, embereket, akik rossz természettel születtek, embereket, akik újra bizonyítják, hogy az ember eredendően bűnös lény.

Nem ezt nem hiszem, mondja tetteivel Lane, aki kétlépcsős tervet eszel ki és hajt végre. Mert két lépcsőre van szükség. Nem lehet odamenni a fiatalokhoz, és azt mondani nekik, hogy nesztek itt van a lehetőség, itt berendezhetitek az életeteket, itt szabadok vagytok, majd meglátjuk mire mentek. Ebből nem lenne semmi. Lane-nek erre is meg lett volna a lehetősége, de nem ezt tette, mert tudta így kudarca lenne ítélve. Lane nem akart ahhoz a szülőhöz hasonlítani, aki újra és újra bizalmat szavaz gyerekének, amikor az megígéri, hogy megjavul. Tudta, hogy ezek az ígéretek semmit sem érnek, mert az ígéretek mögött nem állnak eszközök, amellyel a fiatalok meg is valósíthatnák ígéreteiket. A felnőtt világ ki tud csikarni a fiatalokból ilyen ígéreteket, de nem tud biztosítani más körülményeket, nem látja át a fiatalok valós igényeit, nem látja a falakat. Így aztán az ígéretek megvalósítása helyett újabb és újabb bukások következnek. A kétlépcsős terv első lépcsője a gyerekek bizalmatlanságának leépítése. A második lépcső az önkormányzat beindítása. Egy normális, önkormányzatokra épülő társadalomban az első lépcsőre nem lenne szükség, mert az élő önkormányzatok léte

arról adna tanúbizonyságot, hogy az emberek bíznak egymásban. Egy ilyen társadalomban a fiatalok az önkormányzatokba szocializálódnának. Ez azonban a mai világban hiányzik. A mai társadalom legnagyobb része hierarchikus közösségben él, ahol az egyik embernek hatalma van a másik felett. Az önkormányzat filozófiája más: az önkormányzat eszméje azt feltételezi, hogy a közösséget nem egy kisebbség határozza meg, hanem a közösségben a hatalom megosztott. Mindenki beleszólhat sorsa alakításába. Egy hierarchikus világban azonban az önkormányzathoz szükséges képességeket nem lehet megtanulni. Egy demokratikus önkormányzatban érvelni kell tudni, tudni kell a másik érveit meghallgatni stb. Egy hierarchikus közösségben a főnök kegyeit kell keresni, ott intrikálni kell tudni, ott meg kell tudni téveszteni a másikat, a főnököt. Ezt tudja Lane is, ezért akar kibújni a főnök szerepéből. Ezért nem avatkozik be, ezért hagyja látszólag szabadjára a dolgokat. Mert tudja, hogy főnökként nem sokat tud elérni. Ha le is tudná csillapítani az esti rendetlenkedést, hangoskodást, akkor az 5 perccel később újra kezdődne. Ilyen győzelemre nincs szüksége. Ha csak vég nélkül a be nem avatkozást gyakorolná, akkor joggal aggathatnánk rá a *laisser-faire* (magára hagyó) nevelés megbélyegzést. De nem ezt teszi. A második lépcsőt akkor indítja, amikor a fiatalok őt már nem főnöknek tekintik, hanem látják, hogy adott esetben nem fog főnök módra reagálni, nem fogja őket büntetni, nem fog erőszakos eszközöket alkalmazni, nem fog üres ígéreteket kipróbálni belőlük. Ekkor jön el az ideje annak, hogy hatalmát megossza, hogy egy fontos döntésbe bevonja a leendő démoszt, a népet. A vita hevében természetesen támadnak fel a gyerekekben a régi reflexek, amikor úgy látják, nem tudják saját kezükbe

venni a dolgokat. Ekkor első reakcióként a főnökért kiáltanak, akit majd igyekeznének a saját pártjukra állítani. Csakhogy Lane ezt a szerepet nem vállalja. Tudja, hogy a történések itt fordulóponthoz érkeznek. Nem hajlandó rendőrködni, mert arra vár, hogy a közösség új rendet alakítson ki, a fiatalok új, eddig szunnyadó képességeiket próbálják ki, ezeket gyakorolják. A káoszból egy új rend alakul ki. A beszélgetést, vitát moderálni kell, de ezt nem teheti Lane, mert akkor nagyon könnyen visszacsúszna a főnök szerepbe.¹³

Neill aki 1914-15-ben iskolaigazgatóként dolgozott és iskolai élményeit egy könyvben is megjelentette 1917-ben ellátogatott a fent említett Little Commonwealth gyerekköztársaságba. Egy viharos önkormányzati ülésre érkezett, és meglepve tapasztalta, hogy a korábban bűnöző gyerekek milyen okosan, felszabadultan érvelnek, és élni tudnak a nekik adott szabadsággal.

Homer Lane lemondott a hatalma egy részéről a gyerekek javára. Ki merte próbálni, el tudott jutni oda, hogy a gyerekek a maguk kezébe vegyék ügyeik intézését, amiről az ember azt gondolja, hogy képtelenek volnának rá. A modern politológia nyelven ezt úgy mondhatnánk, hogy a felnőtt társadalom meg van győződve arról, hogy a gyerekeknek gyámságra van szükségük, és fontos döntéseket képtelenek a velük együtt élő felnőttekkel közösen, demokratikusan meghozni. Lane a felnőtt és a közös döntések arányát a szokásos 80-20 százalékról megfordította, 20-80 százalékra változtatta.

A gyerekköztársasággal és Lane-nel való találkozás adta a döntő lökést Neillnek Summerhill létrehozására. A Lane-től tanultakhoz tette hozzá aztán Neill a magáét, amikor saját iskolájában a Little

Commonwealth-beli ifjúkhoz képest jóval fiatalabb gyerekeket hagyta szabadon játszani, a közös gyűléseken részt venni, és tudott várni addig – persze sajnos nem minden gyereknél – amíg újból előtűnhetett a konstruktív mag, és lehullt róluk az álarc, amit védekezésük magukra öltöttek.

Neill könyve

Golding valószínűleg nem ismerte Summerhill-t és ezért nem is hitte, hogy nem az emberrel, hanem a kultúrával van baj. Hogy miért nem vállalta a vitát Neilllel, azt nem igazán értem.

Nem tudom, hogy mi volt az elutasítás oka, de nagyon izgatna, hogy mit mondhatott volna a két ember egymásnak. Golding és Neill mind a mai napig sokak számára fontos tájékozódási pont.

Nem titkolom el, hogy magam Summerhill híve vagyok, és szeretném az itt következőkben elmondani, hogy miért. Nem vonom kétségbe, hogy Golding saját rossz tapasztalatait hitelesen igyekezett bemutatni A legyek urában, de azt állítom, hogy tapasztalata nem univerzális. Amikor barátaimmal vitatkozom Summerhillről, akkor gyakran kerül elő a hivatkozás a „Legyek urára”, mint ami bizonyítja, hogy nem érdemes magunkat strapálni, mert az emberi természet olyan, hogy az emberek képtelenek egymással kijönni, ha hirtelen olyan helyzetbe kerülnek, hogy megszűnik fejük felett az irányítás. Ugyanerre hivatkoznak gyakran a társadalom irányítói is, amikor minden hatalmat minél kevesebb kézbe igyekeznek koncentrálni.

Homer Lane és Neill azt vallották, hogy ha az embernek a kezdetektől fogva lehetősége van arra, hogy lényeges befolyással legyen saját sorsára, akkor olyan

emberré válhat, aki képes kezébe venni sorsát. A hiba nem az emberi természetben van, amely egyaránt képes a jóra és a rosszra is, hanem a kultúrában, amelyben élünk. Golding kultúránk kudarcáért az emberi természetet okolja, és nem lát alternatívát.

Bizonyos fokig a háborúk Neillt is mindig elgondolkodásra készítették, így már az első világháború is, amelyet először hadviselésre alkalmatlanként egy vidéki állami iskola tanáraként töltött, majd később a hadseregbe bevonulva, kiképezve várta, hogy a frontra küldjék. Neill a maga módján nem kevésbé utasította el a háborút, mint Golding, azonban mégis nagyon eltérő következtetéseket vont le belőle. Míg Golding rezignált, addig Neill szerint van remény.

Golding a háborúban annak bizonyítékát látta, hogy a társadalomnak nem sikerült civilizálnia az embert. Neill az okot éppen ellenkezőleg abban látta, hogy a civilizáció az eredendően jó emberi természetet elrontotta és ezt újratermeli. Golding is látja, hogy a morális tréning nem hoz eredményt de nem lát más utat és ezért esik pesszimizmusba, míg Neill megoldása a tradicionális moráltréning feladásában áll. Neill megoldása egy új morál kialakítása, amely nem régi előírásokon, nem előregyártott merev kódexeken, hanem a saját magunk és a többi ember itt és most jelentkező szükségletén alapul.

Bővülő történelmi ismereteink birtokában egyre több bizonyíték támasztja alá A.S. Neill állítását, vagyis azt, hogy az ember nem agresszív és háborús természetű. Az emberiség történetében valóban lejátszódott egy nagy fordulat, valamikor 6000 ezer évvel ezelőtt a bronzkor folyamán. Az ezt megelőző történelmet az emberek közötti nyílt erőszak hiánya, vagy legalábbis annak alacsony szintje jellemezte. A nehézség az, hogy mindezekről a kultúrákról nagyon keveset tudunk. Az

archeológia, a művészet és a mítoszok összehasonlító elemzésével azonban sok mindenre következtetni tudunk.

A 6000 évesnél régebbi régészeti leletek arra utalnak, hogy az emberiség képes volt békében élni. Ekkor már több ezer éve már virágzó városok léteztek a folyamvölgyekben a Közel-keleten, illetve Közép- és Dél-Európában.¹⁴ A folyóvölgyektől távoli területek ekkor természeti változások következtében elszivatagosodtak. Az e területeken ekkor ott lakó emberek körében tragikus fejlődés következett be. Az emberek közti partneri kapcsolatok helyett egy hierarchikus dominanciára alapozó rend alakult ki. A pusztákról, az ekkorra kialakult sivatagokból ezek a harcias népek be törtek lovakkal, és jó fegyverekkel felszerelve, és elpusztítottak a korábbi békés civilizációkat, majd magukat uralkodó osztályként szervezték meg.¹⁵ A mítoszokat a maguk dicsőségére átalakították, az istennőt, amely korábban a megújuló természetet jelentette benne az emberrel, amely a természet része volt, egy új istenkép foglalta el. Ez az új isten, és ilyen isten a zsidóság, a kereszténység és a muzulmánok istene is, férfi isten, aki megteremti a világot, és mintegy azon felül áll. Ez az isten harcias és büntet. Ez az isten, amelyik úgy gondolja, hogy az ember bűnbe esett, ez az az isten, amely a férfit felsőbbrendűnek tartja a nőkhöz képest, amelyik a patriarchális családot támogatja, ahol a nők és a gyerekek el vannak nyomva, ahol a nőnek és a gyerekek nem lehet szava. Bár minden vallásban voltak, akik ez ellen felemeltek a szavukat és szerettek volna a „kőkorszaki” vallást visszaállítani, és az emberi egyenlőségre apelláltak, de ezek az áramlatok gyengék voltak, és nem tudtak áttörni a férfi papság túlhatalman. Ez a papság hirdeti minden vallásban, hogy az üdvözülés csak rajta keresztül lehetséges, mert ők vannak az üdvözüléshez szükséges

tudás birtokában. Bár a kereszténység több történelmi áramlat hatásait tükrözi, fő vonalában még ma is ennek a patriarchális világnézetnek a fenntartója és terjesztője. Ennek a világnézetnek a csapdájába esik Golding is.

Neill fejtegetései a legyek uráról

Az elmaradt vitát követő időben az idős Neill olyan népszerűsége tett szert, hogy iskolájába tömegével özönlöttek a látogatók, és nyolcvanas éveire egyfajta nevelési guruvá vált: sokan kérdezték nézeteit a gyereknevelésről, és könyvei nagy példányszámban keltek el. 1967-ben, négy évvel a Goldinggal tervezett vita után megjelent Neill elemzése a legyek uráról egy kis könyvecskében¹⁶, amelyben Neill olvasói kérdésekre adott válaszait írta le, hasonlóan Vekerdy Tamás Kérdezz! Felelek... című köteteihez. Íme a kérdés, amivel kapcsolatban Neill kifejti nézeteit:

Kérdés: William Golding regénye, A legyek ura, vajon nem bizonyíték arra, hogy hamisak a gyerekekről vallott nézetei?

Éppen ellenkezőleg, azt bizonyítja, hogy az "establishment" nézetei egészen hamisak. Ezek ordítanak: „tudtam ezt, mindig is tudtam, hogy a fiatalok bűnben jönnek a világra, és csak akkor menekülhetnek meg ebből, ha mi megneveljük őket és így lesznek tisztességesek.” Vegyél egy pár fiatal és kezd el őket formálni fiatal koruktól kezdve. Nyomd el természetes energiáikat és kíváncsiságukat unalmas iskolai tantárgyakkal, erkölcs-prédikációkkal, vallásoktatással, büntetésekkel. Röviden: keserítsd meg fiatal életüket, és akkor, ha kibújhatnak a felnőttek ellenőrzése alól, be fogják

magukat mázolni, és el fogják pusztítani egymást. Jellegzetes, hogy a nagy gengszterek fiatal korukban kóristák voltak, akik látták, hogy saját szüleik és tanáraik a vallást, aminek nevében nevelték őket, saját maguk nem vették komolyan. Amikor aztán egy láncra kötött kutyát elengednek, akkor az természetesen elvadul.

Számomra Golding könyve azt bizonyítja, hogy hibás és veszélyes az a mód, ahogyan a gyerekeket neveljük. A könyven ábrázolt sziget kicsinyített mása csupán annak a mérgezett levegőjű szigetnek, amelyet Nagy Britanniának nevezünk. A mi gyűlölettel teli, mert elnyomott „rockereink” és a „modjaink” Golding gonosz fiataljait idézik. Gondoljunk a fehér fiatalok gyűlöletére az USA déli államaiban, vagy a dél-afrikaiak gyűlöletére a bennszülött feketékkel szemben. Akár tudta Golding, akár nem, az egész nevelési rendszerünkről mondott ítéletet. Amit én mondok, azt egy fél évszázad tapasztalatára alapozom. Golding a történetbe illeszthetett volna legalább egy lányt, hogy csillapítsa a fiúk gyűlöletét, de ez megakadályozta volna abban, hogy kedvenc tézisért bizonyítsa, miszerint minden fiatal az eredendő bűnnel született, és csak a felnőttek kemény fegyelmének hatására menekülhet meg ettől. Persze az is igaz, hogy néhány elnyomott iskolás lány minden további nélkül csatlakozott volna a vadak bandájához.

Golding olyan gyerekeket tanulmányozott, akiket már elrontottak, és nem olyanokat, akiket nem formáltak kívülről, akik szeretetet és nem gyűlöletet kaptak, akiknek természetes az, hogy együtt éreznek a többi emberrel és toleránsak. Az

általán tanulmányozott gyerekek iskolakaszárnyáinkban nevelkedtek. Elhagyván azt, úgy érzik, most végre(?) maguk lehetnek - csakhogy valójában szegény ördögök, akiknek érzelmeik elcsökevényesedtek, akik nem kaptak lehetőséget arra, hogy képezzék magukat, és akik csak vad fantáziákban élnek. A mod-ok és rockerek bandaháborúi egy elhagyott szigeten könnyen vezethetnének késelésekhez.

Igaz hogy a szigetlakók megpróbálnak Ralph és Piggy vezetése alatt egy önkormányzó közösséget képezni, de az erős Jack magához ragadja a hatalmat, ami olyan gyerekek között, akik a felnőttek gyámkodása nélkül éltek, valószínűleg nem történne meg. Az én iskolámban a vezér típus nem találna magának követőket, és ha Summerhill hirtelen egy szigetre kerülne, a közösség megtartaná az önkormányzatot akkor is, ha ott nem lennének felnőttek.

A különbség Golding fiataljai és az én iskolásaim között az, hogy amíg az ő fiataljai nem törődnek a kicsikkel, nem tudják még a nevüket sem, addig az én idősebb gyerekeim törődnek a kisebbekkel és védik őket. Jack, a diktátor, a kórista fiúk szószólója, akiket arra nevelnek, hogy Istent dicsőítsék, azt a legfelsőbb tekintélyt, aki a kisebb tekintélyek felett áll és elnyomja a fiatalokat. Golding szigete „hangos” a félelemtől és a gyűlölettől. Bár minden gyerek és felnőtt félne egy lakatlan szigeten, csak azok lennének képesek félelmükben és gyűlöletükben ölni, akiket az élet gyűlöletére neveltek. Ezek a fiatalok sohasem kaptak arra lehetőséget, hogy játsszanak, hogy fantáziájukat játékokban élhessék ki.

Ez vonatkozik azokra a százezrekre is, akik magukat a foci, vagy boxmeccs alatt rekedtre ordítják.

Érdekes az, hogy a munkás családból származó Piggy, aki talán egész életében nem vett részt egyetlen csapatjátékban sem, az egyetlen, aki intelligens és kezdeményezőkézségről tesz tanúbizonyságot. A többiekhez hasonlóan Piggy és Ralph miért nem esik vissza a barbárságba? A könyv azt a benyomást kelti, mintha akkor írták volna, mikor a világ még nem hallott Freudról, Homer Lane-ről vagy Aichhornról. Ez egy olyan könyv, mely nem nyújt reményt. Ha Goldingnak igaza volna, akkor be kellene ismernünk, hogy mindannyian potenciális Gestapo besúgók vagyunk, és mindannyiunkban megvan az a lehetőség, hogy zsidókat kínozzunk, színesbőrűeket lincseljünk, és azt kellene feltételezzük, hogy csak azért nem leszünk gyilkosok, mert félünk a rendőrségtől, a tanároktól, és szüleinktől. Mindebből az következne, hogy mindannyiunknak Billy Graham-re lenne szüksége, hogy gyilkos lelkünket megmentse. Nem, az ember nem gonosz, csak gonosszá lesz téve, de az valóban talányos, hogy hogyan képesek az emberek a gyerekeket elrontani, és rosszra formálni. Az ember gyengéje az az örület, hogy másokat kioktasson, és az istent is a maga képére formálta, mert magát istennek érzi – mindentudónak és mindenhatónak. A gyerekei az ő alattvalói, akiket a maga képére formál. Mivel a gyerekek természetből fogva hagyják magukat vezetni, a többség, hallva az Úr hangját, jólnevelt polgárrá válik...

[...] „A legyek ura” bizonyíték arra, hogy a

kikényszerített morál csak felszínes lehet és hogy egy mesterségesen formált világban minden hamis. Azokban a gyerekekben, akiket nem formáltak, soha nem halmozódik fel annyi gyűlölet, hogy barbárságba süllyedjenek.

Kinek van igaza?

Neill tehát azt igyekszik bizonyítani, hogy saját praxisával megcáfolta Golding nézeteit. Ezt bizonyítani látszanak külső megfigyelők is:

A kis, hat-hét-nyolc éves gyerekek gyakorolták rám a legerősebb hatást. A nagyobbak, bár szabadok voltak egy ideig, ez nem volt elég ahhoz, hogy a szabadságot valami természetes dolognak tartsák. A kicsik egészen mások voltak. Nagyon ritkán különösen boldog családokban láttam olyan gyerekeket, aki ilyen magabiztosak, könnyedek, természetesek és boldogok voltak.

De soha ez előtt a találkozás előtt nem láttam ilyen sokat belőlük, legalábbis nem egy iskolában. Vidámak voltak, természetesek és mesterkéetlenek. Azon tűnődtem, hogy miért van ez így és legalábbis részben láttam az okot. Számtalan alkalommal jöttek kisebb gyerekek a nagyokhoz, kézmozdulattal vagy más módon a figyelmüket kérve. Soha nem tapasztaltam, hogy visszautasították volna őket, vagy ne bántak volna velük szeretettel. A nagy gyerekek mindig felvették és megölelték őket, táncoltak velük, és a vállukon vitték őket. A kis gyerekeknek Summerhill mindig is egy olyan világ volt, ahol lehetett bízni a nagyokban, és lehetett számítani rájuk. Olyan ez, mint egy nagycsaládban

élni, ám versengés és féltékenység nélkül, amelyek olyan gyakran teszik tönkre a túl kicsi és túlzottan birtokló szellemű családokat.

Az egyik szabály a kisgyerekek esti lefekvését 8.30-ra tette. Másutt a szabály enyhébb megfogalmazását olvashatjuk: legkésőbb fél 9-ig be kell fejezni a kicsiknél a jóéjt-puszikat.¹⁷

Míndez tehát a kicsikre vonatkozik, akik egyenesen kerültek Summerhillbe. Az iskolai gyerekek másik csoportjáról, akik korábban más iskolákban szereztek rossz tapasztalatokat, a fenti idézet szerzője – John Holt – így ír:

Az évek folyamán sok gyerek került Summerhillbe, akiknek az életkedvét elvették, akik az életben vereséget szenvedtek, akik be voltak zárkózva önvédő stratégiákba, akik ezért akarattal hibáznak, és tele vannak félelemmel, gyanakvóak, és gyűlölettel teltek. Magam ismertem egy ilyen gyereket. Egy évvel azelőtt, hogy Summerhillbe ment nem állt egy teljes összeomlástól távol. Summerhillben magára talált. A legtöbb gyerek, aki oda kerül – nem mind, mert az iskolának megvannak a maga hibái – magára talál. Visszkapja erejét, önbizalmát és bátorságát, az élet felé fordítja arcát és igyekszik az életet megismerni, ahogyan azt az egészséges gyerekek mindig is teszik, a helyett, hogy elfutnának és elrejtőznének előle. Ebben az iskolában, amely nem sokra tartja a tradicionális iskolai tanulást, számos reménytelennek nyilvánított kudarc gyerek végez hozzáértő, sőt néha kiváló munkát, és így kétszer, háromszor, vagy akár ötször olyan gyorsan tanul,

mint a tradicionálisan jó iskolák tradicionálisan jó tanulói.¹⁸

E leírások alapján úgy tűnik, hogy a summerhilli gyerekek tehát boldogabbak, mint tradicionális iskolába járó társaik, és az önkormányzat működése nyomán nagy az eséllyel képessé válnak arra, hogy Golding regényében leírt katasztrófa esetén, egy elhagyott szigeten a maguk kezébe tudják venni sorsukat, a participatív demokráciát nemcsak felszínesen, hanem zsigereikben is elsajátították

Ennek ellenére igaz, hogy Summerhill befolyásának története mintha Golding nézeteit igazolná: Summerhillhez hasonló iskola kevés működik ma a világon: számukat valahol 70 és 150 közé lehetne tenni. Ez elenyésző kisebbség a világ iskolarendszerében. Volt azonban a történelemnek egy pillanata, amikor számuk több százra szökött fel: A 1960-as években az USA-ban százszámra alakultak kis szabad iskolák, amelyek közül sokan tekintették Summerhill mintának. Az iskolák a 70-es évekre elenyésztek, bár az USA-ban ma is vannak ilyen iskolák (A Sudbury Valley Iskolák hálózatának első iskoláját 1968-ban alapították.)

A Summerhill-hez hasonló iskolák hanyatlása és mai kis számuk azonban természetesen nem bizonyít semmit: Gondoljuk meg, hogyan vélekedhetett egy 17. századi ember a görög demokráciáról? Biztosan azt mondta volna, hogy ez a dolog képtelenség, hiszen majdnem 2000 éve lehanyaglott és időközben nem volt ehhez hasonló politikai rendszer.

Egyrészt Golding igazat mond. Amiben nincs igaza az az, hogy a dolgoknak ez lenne a természete.

Antonio Gramscitól tanultam, hogy a katolicizmus nagy hibája, hogy a bűnt az egyénbe helyezi. Valójában

a társadalom a bűnös. Ha nem létezne Summerhill, akkor magam is azt hihetnem, hogy Goldingnak igaza van: a gyerekeket a felnőtteknek kell féken tartaniuk, mert különben szétverik a házat. A társadalomban nem lehet tetszőleges kísérleteket folytatni

Neill, mint fentebb bemutattuk, felismerte, a modern társadalmakban alkalmazott számos kényszer felesleges és a gyerekekre nézve romboló hatású.. Neill nem alkotott „tudományos” műveket hanem népszerűen írt, elkerülve a szokásos ködös stílust. Mindaz, amit leírt, más írók, pedagógusok munkáihoz hasonlóan ahhoz a küzdelemhez tartozik, amelyben az emberiség egy jobb nevelés elveit és gyakorlatát keresi . Persze az embereket nehéz meggyőzni Neill igazáról. Így ír erről a fentebb már említett Manas Journal Neill híres könyvét ismertetve:

A recenzens akkor olvasta a könyvet, amikor az először megjelent az USA-ban, 1960-ban. Mostanra arról tud beszámolni, hogy míg Neill elképzelései csak kevés aktív lépést ösztönöztek és a Summerhill Társaság (Summerhill Society, 5 Beekman St., New York) mindössze egy épphogy életképes iskolát működtet New York államban, Neill elgondolásai ma is ugyanolyan szélsőséges reakciókat váltanak ki mint annak idején, mikor megjelent az első keményfedeles kiadás, egész oldalas újsághirdetésekkkel kísérve.

Akkoriban gyakran kezdeményeztem egy játékot, mely kisebb-nagyobb módosításokkal mind a mai napig működik: egy alapvetően önmegerősítő és álmosító beszélgetés közepébe váratlanul és minősítés nélkül bedobok párat Neill sztenderd témái közül: hogy a gyerekeket nem kell tanulásra kényszeríteni, hogy az oktatás célja, hogy

a gyerekek örömmel dolgozzanak, és boldogságot találjanak, hogy a legjobb oktatás az amelyik egyesíti az érzelmi és intellektuális komponenseket, egyetlen növekedési folyamatban és önfelfedezésben. A játék mindig figyelemreméltó és megdöbbenően hasonló eredményeket hoz, függetlenül attól, kik a beszélgetés résztvevői: a sarki boltos vagy egy rendkívül intelligens, fényes szakmai jövő elébe néző bölcsészdoktor: általában ellenséges és védekező válaszok hangzanak el; a régi praktikák és perverziók bukkannak fel beleburkolva a „hogyan neveljük úgy a gyerekeket úgy, ahogyan azt mindig is csinálták” gondolatba, mindez tájnyelvben vagy emelkedett, összetett szavakat használó akadémikus prózában. Szülők, és potenciális szülők igyekeznek elégtételt venni nyomorúságos gyerekkoruk miatt valós vagy potenciális gyerekeiken.

Ha nem akarod ezt a játékot játszani, akkor olvasd el a könyvet és légy figyelmes. Látni fogod, hogy a bizalmatlanság Neill nézetei iránt olyan erős, hogy az még a legcsekélyebb megértését is kizárja annak, amit iskolájában Neill véghezvitt. Ez pedig nem más, mint az oktatás folyamatainak teljes átértékelése az élet első pillanatától kezdve. A pszichológusok jól tennék, ha tanulmányoznák a Neill eszméire adott reakciókat, hiszen az elsők között tett hitet az önmegvalósítás eszménye mellett – igaz, nem tudományoskodó, sőt néha egészen leegyszerűsítő nyelven fogalmazott. Saját és tanítványai életével bizonyítja, hogy Rogers, Maslow és Fromm (aki a kötet bevezetőjét írta) nézeteinek valóságos alapja van, és azok valóban gyógyítólag hatnak bizonyos körülmények között.¹⁹

Miért nem hat Neill erősebben?

Miért említik újra és újra, hogy Neill leegyszerűsítően ír. Van-e igazság ebben. Bizonyára van. Neill szerette az anekdotákat és szerette magát a középpontba állítani. A leegyszerűsítés másik formája az volt, hogy mint a fenti hosszabb idézetben is, próbálta a saját teóriáját mint valami nagyon természetesen beállítani. Így tett már Rousseau is, amikor kiadta a jelszót: Vissza a természethez! Ez azonban így nem működik. Az emberiség, mint fentebb vázoltam, két egymástól különböző, ugyanakkor egymással keveredő hagyománnyal rendelkezik. A békés emberi kultúra, amelyet a civilizációk közül a Régi-Európa, a minoszi civilizáció és a sumér időszak első 1000 éve jellemez, háttérbe szorult a harcias indo-európai és sémita népek civilizációja mögött, mint amilyen az egyiptomi, a kései Mezopotámia, Izrael, vagy a görög civilizáció volt. E civilizációk között a korábbi hatások a legerősebben a görög civilizációban érvényesültek. Mindez Neill életében nem volt ismert; még napjainkban is vitatott kérdésekről van szó. Neill intuitív módon közeledett e kérdésekhez, amikor a monoteista eredendő bűnben hívő vallások helyett új vallást propagált, amely igenli az életörömet, mint azt a „Régi-Európa”, a Minoszi civilizáció, és a korai Sumér nem transzcendentális természet-vallások tették. Ugyancsak igenli Neill a közvetlen demokráciát, amely ezeket a korai civilizációkat jellemezte. Önmaga előzményei közül jóformán csak Homer Lane-t említi, holott a közösségi demokráciának hosszú előtörténete van. Homer Lane abban volt újtó, hogy mindezt gyerekekkel is megvalósította.

Mit is mond Golding? Az ember menthetetlen? Akkor mit kell tenni? Van egyáltalán valami gyógymód?

Nem hallunk Goldingtól semmit. Két téma keveredik: egyik a gyerekekkel, másik pedig a felnőttekkel kapcsolatos: a témák összefüggnek. Amikor hite a háború poklában látottak miatt összeomlik, Golding nem talál kiutat, mert sehol sem lát jó példát. A régi hitbe, a kereszténység legrosszabb változatába menekül: az ember bűnös, még hozzá születésétől fogva. Erre minden rákenhető. Ha ez igaz, akkor nincs mit tennünk. Nem csoda, hogy Golding pesszimista. Ezzel szemben Neill úgy látszik talált valamit, ami kifele mutat a kiterjedt bűnösség korszakából. Önkormányzó közösségek, a burjánzó bürokrácia a centralizáció helyett. Bizalom a gyerekek szembeni bizalmatlanság helyett. A gyermek tanulásra való kényszerítése helyett olyan környezet teremtése, amelyben a gyerekek természetes tanulási vágya fennmarad. Az ember közösségiben válik azzá, ami: egy elnyomó közösségben igyekszik elnyomóvá válni, egy egyenlő emberekből álló közösségben szocializálódva elfogadja önmagát olyannak amilyen, és nem kíván másokon uralkodni.

Önön is múlik, hogy mi lesz az emberiség jövője: hisz-e abban, hogy a gyerekeket nem kényszeríteni kell a jóra, hanem, meg kell nekik adni a lehetőséget, hogy önmagukat szükségtelen kényszerek nélkül kibontakoztathassák. Az olvasó oszthatja Golding pesszimizmusát, vagy csatlakozhat a Summerhilli iskola és a hasonló elveket valló emberek ma törpe kisebbségéhez.

A Legyek ura igazi üzenete nem az, hogy a gyerekek a felnőttek ellenőrzése nélkül barbárok, hanem az, hogy a felnőttek ellenőrzése barbárrá teszi őket. Ebből a helyzetből igyekszik Neill kiutat mutatni.

Szembe kell néznünk azzal, amit Joseph Agassi mond:

A felvilágosodás a legnagyobb forradalom a Nyugat történetében, de nem azért, mert az egyház hatalmát aláasta: éppen ellenkezőleg, minden prognózissal ellentétben nem tette ezt. De aláasta a vallás nevében gyakorolt önkényuralmat. Mindazonáltal ma is van önkényuralom; ilyen például az, bár nem a legrosszabb, amely a tudományra hivatkozik. Ezt kellene leépítenünk. Nem könnyű az intellektuális önkény technikáit a vallásban és a tudományban megtalálni, és ellensúlyozni, de mindez nagyon fontos lenne az oktatásban.²⁰

Neill munkássága és iskolája ebben a vonatkozásban útmutató. Nem csupán a példamutatás vagy a felvilágosítás hat a gyerekekre, hanem nagymértékben az is, ha kezdettől fogva aktívan alakíthatják a társdalmát, amelyben élnek.

Nem úgy tanulunk olvasni és írni, lovagolni vagy úszni, hogy elmondják nekünk, hogyan tegyük ezeket, hanem úgy, hogy gyakoroljuk ezeket a készségeket. Ezért csak akkor tanuljuk meg a közös kormányzást a nagyobb emberi közösségekkel kapcsolatosan, ha azt kis egységekben már korábban gyakoroljuk.²¹

¹ -John Holt: Life worth living – 1990 Ohio State University Press. 41.old

² A.S. Neill: Die Grüne Wolke (The Last Man Alive) Rowolt kiadó német utószava, S.207

³ <http://www.summerhillschool.co.uk/pages/summerhill-book.html> 2008-04-01

⁴ A Reedbook egy amerikai női magazin, amelyet a Hearst Corporation ad ki. 1963-ban Robert Stein volt a magazin szerkesztője és olyan emberek szerepeltek a rendszeres írok listáján, mint Dr. Benjamin Spock és Margaret Mead.

⁵ Golding és Neill életének legfontosabb dátumait lásd a függelékben.

⁶ A világhírt követően Golding regénye hamar utat talált Magyarországra is. A legyek ura először 19??-ben jelent meg magyarul és Golding későbbi műveit kiadták. Neill írásai magyarul a rendszerváltás előtt nem jelentek meg, annak ellenére, hogy Summerhill a 60-as évektől kezdve nagyon ismertté lett a nyugati világban, Japánt is beleértve. A rendszerváltás után 2004-ben a 2001 kiadó jóvoltából Neill leghíresebb könyve magyarul is megjelent „Summerhill – A pedagógia csendes forradalma címmel. (A könyvről irt recenzióm és Summerhillről szóló egyéb írásaim megtalálhatók a <http://www.fóti-péter.hu> alatt.

⁷ A. S. Neill All the Best, Neill - Letters from Summerhill –(Franklin Watts – New York 1984) Levél Carlos Kruytbosch-nak 84.old - 1963 December 28.

⁸ http://nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/1983/press.htm

⁹ http://www.manasjournal.org/pdf_library/VolumeXV_1962/XV-47.pdf

¹⁰ Az eredendő bűn fogalma központi jelentőségű minden transcendens monoteista világvallásban. Lásd Anne Baring – Jules Cachford: The Myth of the Goddess. Arkana 1991 és www.annebaring.com

¹¹ http://en.wikipedia.org/wiki/The_Coral_Island

¹² E.L. Epstein. "Notes on Lord of the Flies." The Lord of the Flies, by William Golding. New York: Berkley Publishing Group, 1954, Page 204

¹³ Fóti Péter: Roxfort vagy Summerhill – „Másmilyen iskolák” – Fordulópont, 2006/3. 15-42.old. (http://www.foti-peter.hu/hogwarts_summerhill_fordulopont1.pdf)

¹⁴ Maria Gimbutas: Die Zivilization der Göttin. Zweitausendeins, valamint Steve Taylor: The Fall, John Hunt Publishing 2005.

¹⁵ James DeMedeo: Saharasia: The 4000 BCE Origins of Child Abuse, Sex Repression, Warfare and Social Violence in the deserts of the Old World. OBRL, 1988

¹⁶ A.S. Neill Summerhill: Talking of Summerhill – Victor Gollanz Ltd. London 1967

¹⁷ John Holt in Bulletin of the Summerhill Society, U.S.A., in 1965 – idézi Dennison 5. fejezet elején

Holt – ahol a gyerekek rendbe jönnek – Pro és Contra (megkeresni)

¹⁸ John Holt

¹⁹ Manas Journal August 19, 1964

²⁰ Agassi, Joseph : A philosopher's apprentice : in Karl Popper's workshop / Joseph Agassi . - Amsterdam [u.a.] : Rodopi , 1993 . - XX, 260 S. . - 90-5183-563-9. - (Schriftenreihe zur Philosophie Karl R. Poppers und des Kritischen Rationalismus ; 5)

²¹ John Stuart Mill, (1963), Essays on Politics and Culture. (New York), 186. old.